

III УРЕЂЕЊЕ ОКОЛНОГ ПРОСТОРА

ПУТЕВИ Најважнији документи за изучавање античких саобраћајница — итинерари—не пружају ни у једном случају податке о путевима у околини Гамзиграда. Једино у *Tabula Peutingeriana* постоје подаци о путу Наисус — Рациарија (*Ratiaria*) и о насељима на њему. Огранак пута што је ишао долином Белог Тимока ка Аквама на Дунаву није ни у овом документу забележен. Зато су антички путеви око Гамзиграда могли бити само оквирно одређени на основу археолошких налаза, природе тла и података из неких других античких књижевних дела. Са разлогом је претпостављено да је постојао пут што је спајао Наисус са дунавском границом и да је он ишао од данашњег Књажевца и Равне, где су нађени антички остаци, долином Тимока, а да је постојала и друга важна комуникација од Бононије до Хореум Марги изграђена већим делом дуж Црнога Тимока. Многи научници су сматрали да је Гамзиград био на раскрсници ових путева.³³

сл. 1

Пажљивим испитивањем морфолошких особености ове области источне Србије, међутим, може се установити да би природна раскрсница поменутих путева морала бити на подручју данашњег Зајечара, у пространој долини око ушћа Црног у Бели Тимок. Овај закључак се заснива на чињеници да широку речну долину од Књажевца до Зајечара и даље према северу ограничава са западне стране, планински венац чији огранци деле долину око Зајечара од висоравни на којој је подигнут Гамзиград. Због тога је готово извесно да пут Наисус — Акве није прелазео овај брдовити масив и пролазио покрај Гамзиграда. Са друге стране, у непосредној близини данашњег града Зајечара, на ушћу двеју поменутих река, постоји антички кастел Костол, а он положајем управо одговара насељу на раскрсници, због чега је већ Мачај помишљао на такву његову намену.³⁴ На овом локалитету постоји утврђење четвороугаоног облика са четири угаоне куле.³⁵ Ту су нађени и многи предмети античкога порекла, па због

33 Пут *Naissus—Ratiaria* до Књажевца ишао је, према мишљењу А. Мочија, преко Старе Планине, а не долином Тимока, јер је на том делу уз реку клисура (ор. *cit.*, 17 и сл. 7). О овом делу пута опширно је писала М. Мирковић, али је она претпоставила да је пут ишао долином Сврљишког Тимока. Два значајна насеља на овоме путу: *Timacum minus* и *Timacum maius*, претпоставила је једно код Књажевца, а друго код Равне (*Rimski gradovi* 89 sq.). О путу, пак, који је од Књажевца ишао према северу долином Тимока писао је Ђ. Бошковић (*Средњовековни споменици...* 221 sqq.), заступајући мишљење да је он пролазио кроз Гамзиград. Доцније, Ђ. Мано-Зиси говори

о Гамзиграду као насељу на овоме путу, наводећи да је био на раскрсници путева *Naissus—Aquaе* и *Bononia—Horreum Margi* (*Castrum de Gamzigrad* 67). Мишљење да је Гамзиград био на раскрсници путева заступао је знатно раније Ј. Драгашевић (*Археолошко-географиска истраживања*, Гласник Српског ученог друштва XLV (Београд 1877), 124).

34 С. Мачај, *Црноречки округ*, Гласник Српског ученог друштва, 73, (Београд 1882), 101.

35 Скицу кастела објавио је већ Каниц, али је доцније Ј. Мишковић дао један детаљнији план и опис (Старинар Српског археолошког дру-

свега тога има доста основа за претпоставку да се крај тог утврђења налазила раскрсница ових двеју важних саобраћајница. На основу природе терена и видљивих античких остатака око Гамзиграда, могуће је утврдити где је пролазио пут за Хореум Марги и одакле је био прилаз Гамзиграду. Та чињеница ће бити значајна за утврђивање његове намене, а уједно ће помоћи да се одреди положај његових главних улаза.

Пре него што се започне разматрање географских услова за трасирање пута, потребно је сасвим укратко осврнути се на римска начела градоградитељства. Познато је да су Римљани усмеравали главне улице у насељу углавном у правцу страна света — иако је у неким случајевима, због климатских услова, такво усмеравање било неповољно — и да су изграђене површине у насељу биле у ортогоналном распореду.³⁶ Ова схема је карактеристична за све типове просторних склопова: плански грађене градове, војне логоре, палате. Називи двеју главних комуникација објашњавају њихове намене и значење. Она у правцу исток-запад је *decumanus maximus*, а управна на њу *cardovia principalis*. Главна прометна улица у градовима је *decumanus*, а у војним логорима *cardo*. Северна врата су најчешће репрезентативна и она воде на главни трг града, који је обично постављен на јужној страни декумануса у оси карда.³⁷ Декуманус код војних логора повезује две капије: источну — *porta praetoria* (капија војног — заповедника), која обезбеђује срећно исходиште у борби војника који кроз њу одлазе, и западну — *porta decumana*, која је окренута према сунчевом и човековом сутону. Путевима што воде ка таквом насељу морали су, дакле, бити тако трасирани да обезбеђују лак прилаз источним градским вратима, кроз коју води најпрометнија комуникација, а уједно и северном, репрезентативном улазу. На сличне закључке наводе конфигурација земљишта и видљиви остаци античких грађевина у близини Гамзиграда.

Од локалитета Костол, раскрснице путева, према Гамзиграду до села Звездана повољнији услови за изградњу пута су на левој обали Црног Тимока, где још увек постоји старији колски пут, па је највероватније ту био и антички.³⁸ Од Звездана даље према западу нема добрих природних услова за вођење пута на левој обали, због стрмина на томе делу, а тиме и мале прегледности и безбедности, па је највероватније, на том месту антички пут прелазио на десну страну.³⁹ Од Звездана према западу пут је, сва је прилика, водио преко брдовите околине реке све до Гамзиградске Бање, Метовнице, а затим је ишао у правцу Валакоње ка Хореум Марги, повезујући међусобно места значајна за привреду. Пошто су у Метовници нађени антички остаци, а у Валакоњу и Лукову постојали рудокопи, свакако је главни транзитни пут Бонониа — Хореум Марги повезивао и ова места. На такав закључак наводи и природа тла; да је та траса најповољнија за вођење пута у овој области источне Србије, доказују путеви до данас

штва 1 год., 4, Београд 1887, 72 sq. т. VII). План овог кастела су у новије време објавили М. и Д. Гарашанин (*Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 141). Говорећи о античким остацима код локалитета Костол А. Мочи помиње, поред кастела, и археолошки терен величине око 400X400 m (op. cit., 111), који сведочи о једном муниципијуму за који претпоставља да је био *Aureliana*.

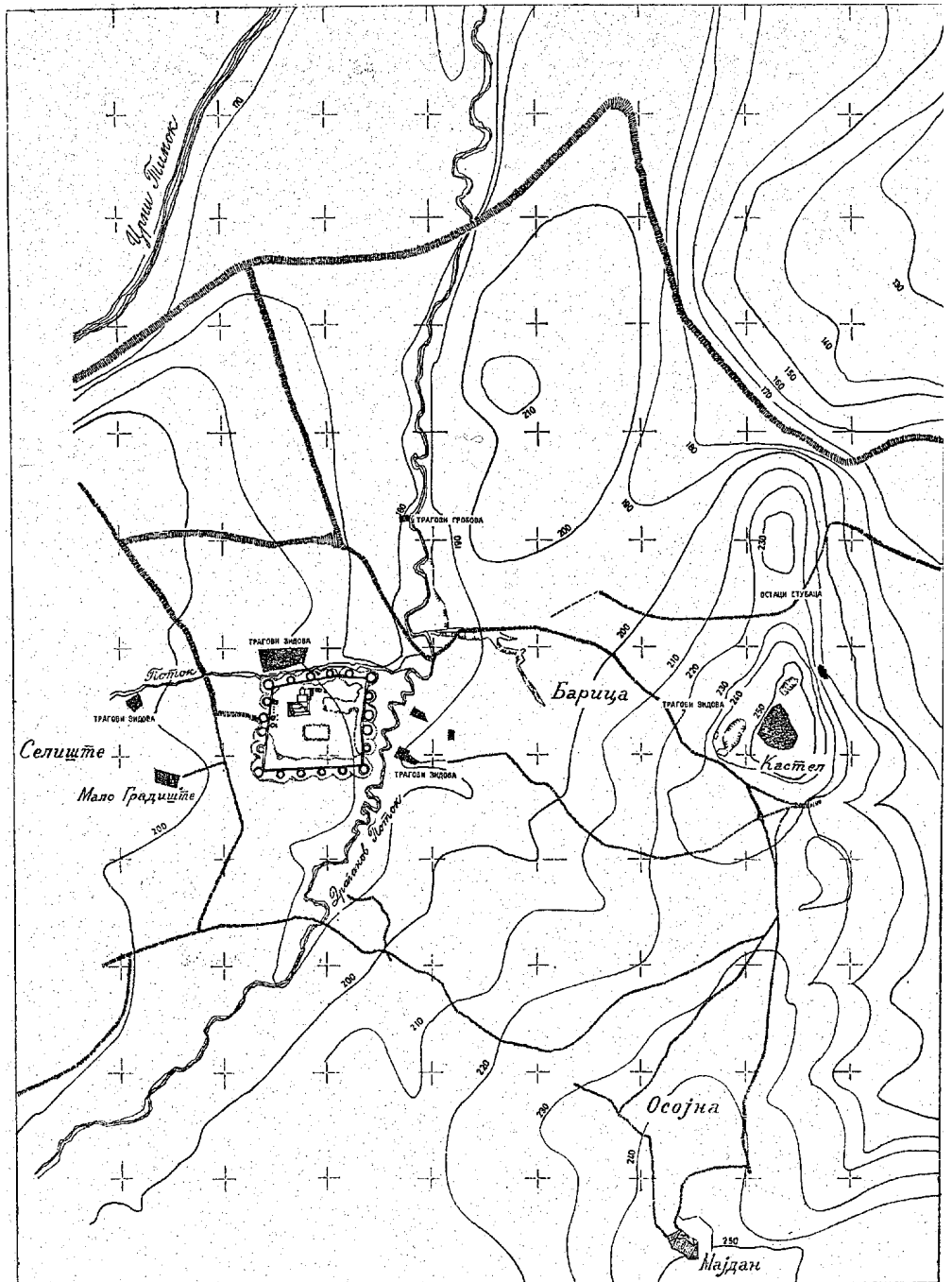
³⁶ Из тога произилази да је усмеравање главних комуникација за њих имало извесно идеолошко значење. Расправљајући о истој појави код каструма Гримал закључује да његова основа подсећа на урбани *templum* (op. cit., 165). Б. Богдановић је, међутим, упозорио на начин обележавања магистрала у насељу уз помоћ сенке, начин који је и Витрувије препоручио за одређивање страна света (*Deset knjiga o arhitekturi*, превод М. Лорас, Sarajevo 1951, 27 sq),

па је закључио да је тако добијена техничка матрица, једновремено постала и магијско-космолошка (*Urbanisticke mitologeme*, Beograd, 1966, 181).

³⁷ Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, II, 940—954; P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme, Antiquité — moyen âge*, Paris 1926, 189; P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine*, ed. Boeard, Paris 1937, 329.

³⁸ Остатке овог пута још је видео, крајем прошлога века С. Мачај, op. cit., 101.

³⁹ На чињеницу да антички путеви нису ишли кроз клисуру упозорава Ђ. Бошковић расправљајући о путу Наисус—Улпијана (*О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*, Старинар н.с. XV—XVI/1964—1965. (Београд 1966), 47 sq., и А. Mócsy, op. cit., 17.

2 План Гамзиграда са непосредном околином и са траговима старијих станишта, гробова и кастела

одржани. Према томе, овај пут није могао пролазити поред гамзиградског утврђења, већ је од њега био удаљен два до три километра.

сл. 2

Посебно се мора размотрити огранак пута којим се долазило до гамзиградског утврђења. Између села Звездана и Гамзиграда постоји поменута коса. Она има три преседлине преко којих је пут могао пролазити. Најповољнија је она на северној страни, уз Тимок, где прелази данашњи пут што води ка селу Гамзиграду, док су друга и трећа нешто више, а имају и стрмију страну према селу Звездану. Код друге и треће преседлине, међутим, где би се могле очекивати стражарнице пред Гамзиградом, уочени су старији грађевински остаци, због чега изгледа да је на једној од те две преседлине пут прелазио косу и ишао до Гамзиграда. Њиме се, према томе, прилазило са североисточне, или источне стране, што би било у складу са положајем и наменом градских врата у античким насељима.

Уколико бисмо претпоставили да је прилаз био преко треће преседлине, оне у правцу магистрале исток — запад гамзиградског насеља, пут би ишао готово право према његовим источним вратима. Са становишта војне стратегије, о којој Витрувије говори, међутим, пут не би требало да иде управно на врата, него да долази са леве стране, како би непријатељу, ако се приближи, остала десна страна незаш-

тићена,⁴⁰ из чега би произишло да је пут што долази, са североистока повољнији. Такав положај имала је Диоклецијанова палата у Сплиту у односу на околне путеве, што сведочи да су се начела за која се Витрувије залагао примењивала знатно после њега, па се може претпоставити и у гамзиградском случају да је прилазни пут био на истом месту.⁴¹

Од места одакле се одвајао пут за Гамзиград, по околним обронцима што се у благом луку пружају са источне стране према западу, постојао је још у прошлом веку пут, назван „Московски друм“, што је водио у Луково. Мачај је на њега скренуо пажњу претпоставком да он потиче из античкога доба.⁴² Уколико би то било тачно, био би то локалан пут, изграђен ради бољег и непосреднијег повезивања Гамзиграда са рударским средиштем у Лукову.

НАСЕЉЕНЕ ПОВРШИНЕ

Благодарећи рекогносцирању гамзиградске околине, које је извршио бивши управник Народног музеја у Зајечару, Вјекослав Поповић, данас расположемо подацима о грађевинама изван гамзиградских бедема. Забележени и геодетски снимљени, тада уочени трагови старијих грађевина, још увек су најпотпунији докуменат о остацима ранијих станишта. Доцнија сондажна истраживања, вршена од стране археолога Љубинке Вуковић у Драгановом потоку, на месту где су нађени трагови гробова, и западно од гамзиградског утврђења, на месту званом Мало Градиште, само су потврдила Поповићева запажања.

На основу видљивих трагова грађевина приближно се може утврдити облик двају локалитета: Малог Градишта и кастела на оближњој коси, око један километар од источног зида гамзиградског утврђења. Мало градиште, чији се обимни зидови само назире испод високог зеленила и шипражја, има облик неправилног правоугаоника, величине око 55 m X 30 m. По средини овог локалитета отворена је једна сонда ширине 1 m, а дужине 5 m. Непосредно испод слоја хумуса овде се наишло на касноантичке тегуле.

У непосредној близини Малог Градишта, северно од матистрале исток-запад гамзиградског насеља, донедавно су такође били видни остаци неких зидова; њихови су трагови сада недовољно јасни, па се не може закључити каквог је облика била грађевина којој су они и припадали. Требало би, међутим, напоменути да су у доста широком појасу око видљивих остатака, приликом геомагнетског испитивања тла, западно од гамзиградског утврђења, констатовани јачи магнетски импулси, због чега се на овом месту могу очекивати значајнији налази. Власник имања на којем се налазе ови остаци, извадио је из тих рушевина један доста оштећен део акротерије од белог кречњака. Положај овог локалитета и одраније позната надгробна плоча, данас у Народном музеју у Зајечару, нађена, према изјави мештанина гамзиградског села из чије је куће извађена, западно од Гамзиграда, поред Малог Градишта,⁴³ наводе на помисао да би овде требало тражити једну од некропола гамзиградског насеља.

Сигурнији, међутим, трагови сахрањивања уочени су само у откривеном профилу обале Драгановог потока, на око 350 m североисточно од утврђења. Прва сондажна испитивања на томе месту показала су да је реч о скромним гробовима без икаквих прилога. Истина, Мачај бележи да је међу зидинама, откривеним на тој страни Гамзиграда, постојала и једна добро сачувана „на свод грађена гробница“ са два гроба.⁴⁴

Међу објектима чије је постојање утврђено *extra muros*, највећи је кастел о којем је већ било речи. Изграђен је на највишем

40 Vitruvije, op. cit., knj. I, sv. O podizanju gradskih zidova i kula.

41 Cf. археолошку карту Сплита и околине, F. Bulić, Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927, sl. 2.

43 С. Мачај, op. cit., 99.

44 Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици...*, 201.

45 С. Мачај, op. cit., 99.

делу косе која дели гамзиградско од звезданског поља. Са тог положаја имао се добар поглед на обе стране. Данас се на том месту могу видети, на површини, три купаста узвишења, уздигнута око седам метара изнад тла. Њихов пречник износи око 15 m. Прва два на западној страни међусобно су удаљена око двадесет метара, а треће је око десет метара иза њих. Узвишења означавају куле кастела покривене већим наслагама шута и грађевинског материјала. По средини узвишења, у некадашњем унутрашњем простору кула, постоји кружно улегнуће, пречника око три до четири метра. На једном таквом месту сељаци су вадили грађевински материјал, те се види да су зидови грађени ломљеним каменом и античком опеком. Три узвишења, дакле, наговештавају куле кастела, које су, судећи према њиховом положају и међусобном односу, повезане зидовима образовале северозападни угао кастела. На истоме гребену, нешто даље према северу, постоје још нека слична, али мање изразита узвишења, наговештавајући могућност да је на овом месту постојао неки већи кастел неправилне основе. Време изградње овог утврђења, на основу грађевинског материјала видљивог у откопу и површинском слоју не може се сигурно утврдити. Иако је он грађен античким материјалом не може се искључити могућност да потиче из средњег века и да је тада то градиво вађено из античких бедема. На ову помисао наводи облик кастела, делимично сагледан на основу видљивих узвишења, а такође и извесни налази из средњег века из Гамзиграда, који сведоче да је у његовој близини постојао живот и у то време.

Забележено је да су на истом гребену, на око 350 m северно од кастела, били видни остаци једне куле подигнуте на четири зидана ступца. Њу су подробно описали Мишковић и Мачај.⁴⁵ Мачај, уз то, наводи да се у његово време то место звало *стражом*. Зато он закључује да су ту биле предстраже које су бделе над безбедношћу гамзиградских становника. Ова његова претпоставка изгледа врло могућом, јер су око Гамзиграда свакако постојале стражарнице на више места, а на превоју о којем се сада говори, по свој прилици је, како је претпостављено, пролазио пут ка Гамзиграду.

сл. 2 Непосредно уз кастел, у његовом подножју, видљиви су трагови већих земљаних радова. На том месту се и данас вади лапораста кречњак којег има у многим зидинама гамзиградских грађевина. Други каменолом, одакле потиче сиви пешчар од којег су начињени готово сви украсни комади млађе фортификације, налази се јужно од кастела, на удаљености од око 1250 m.⁴⁶ Из њега се још увек вади камен за финије радове.

На осталим местима где су видљиви трагови старијих грађевина, изван утврђења, нису вршена истраживања, те немамо основне податке о њима. Зна се, међутим, да су се бројни колони — *servi rustici*, којима је додељивана земља на обрађивање — због несигурних прилика, све чешће настањивали у близини седишта својих господара, или у близини јаким утврђених градова и војних логора. Гамзиград, како ћемо доцније видети, није био у прво време многољудно насеље; тада су земљорадници живели ван градских бедема. Доцније, када су продори варвара учестали, околно становништво се склонило у утврђење, као што се види из многобројних остатака. Због тога вероватно ова приградска станишта нису настала после V века, односно после времена када је присуство околног становништва у утврђењу извесно. Тешко би се такође могло претпоставити да су то остаци словенских грађевина, јер су у питању зидана постројења,

45 Можда се на њих односи опис археолошких остатака које је Ј. Мишковић видео на превоју између Гамзиграда и села Звездана (*op. cit.*, 71); помиње да је још као војник питомац обишао и забележио ове остатке; ту је видео рушевине једне куле која је била на четири ступца квадратне основе; били су широки 1, а растојање између њих 2 m. Судећи по подробном опису, изгледа да су

ови остаци били тада доста добро сачувани.

46 Године 1856, тражећи мајдане соли по Србији А. Брајтхаупт, је наишао у околини Гамзиграда на једну врсту андезита, који је по реци Тимок назвао *тимацит* и на врсту амфибола који је назвао *гамзиградит* (С. Мачај, *op. cit.*, 51).

а Словени су у прво време градили претежно колибе од брвана и плетара.⁴⁷ Зато се може претпоставити да су првобитно око утврђења постојала бројна станишта земљорадника, ради снабдевања гамзи-градског утврђеног насеља.

47 Да Словени живе у бедним колибама саопштава Прокопије (*Bellum Gothicum* III, 14, р. 357,5—360,4), cf. Ф. Баришић (Византиски извори I, 28, по. 28), који наводи и друге из-

воре на основу којих се може закључити да су Словени живели у кућама од дрвета и плетара, а такође и у земунцима.